

**Aydın Mədətoğlu
Qasimli**
filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru

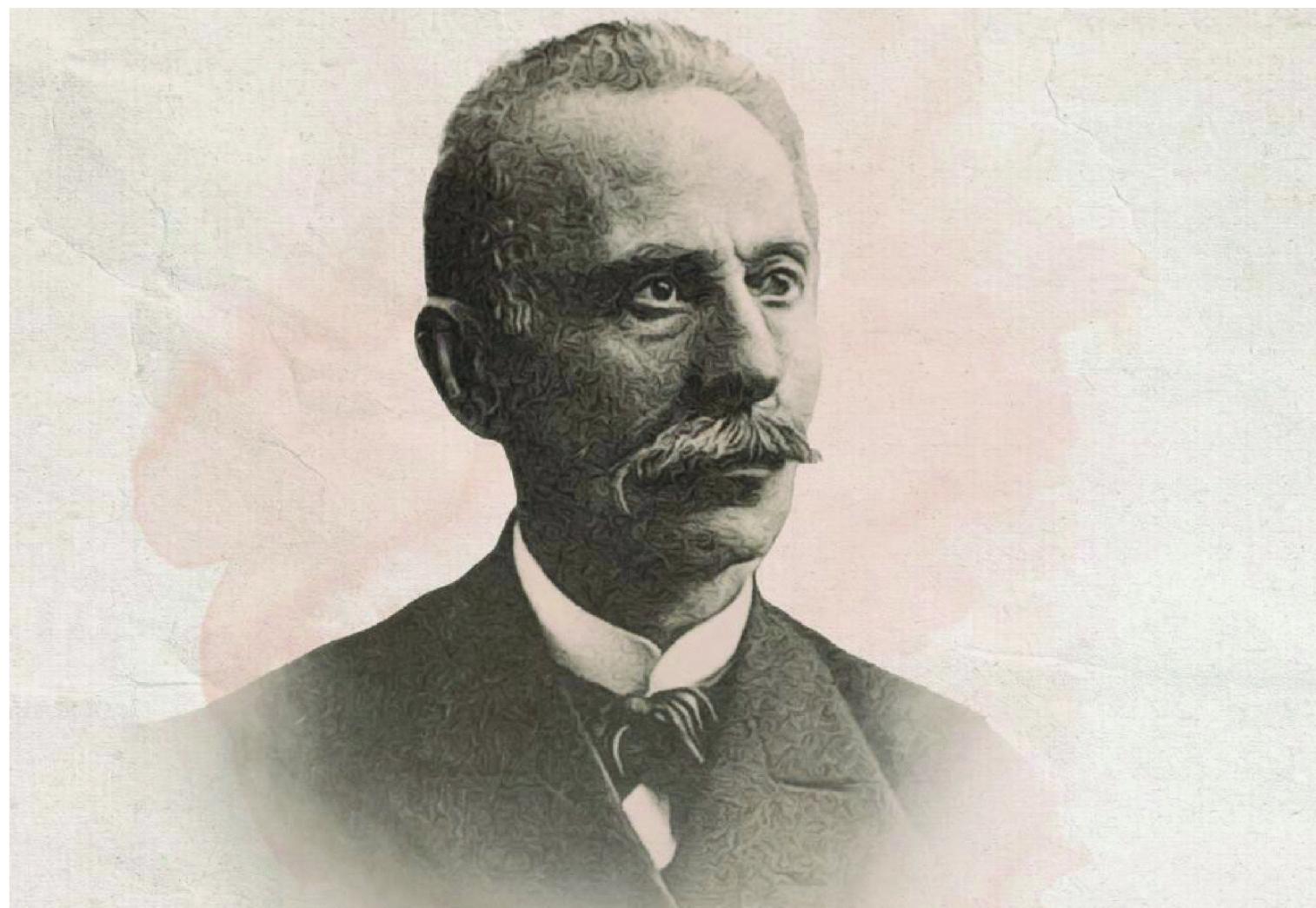
(əvvəli ötən sayımızda)

Bu "Program" onun təşəbbüsü ilə ayrı-ayrı yerlərdə yaradılan "Üsuli-Cədid" adlı yeni tipli Qərb elminin, Qərb yaşayış tərzini və s. təbliğ edən məktəblərdə tətbiq olunmuşdu. Bu "Program"ın məqsədi Türkler üçün "Vahid ədəbi dil" və ya "Ümumi Türk dili" yaratmaq olduğundan o, sonda Türkərin fikir və iş birliyini təmin edəcəkdi. Ona görə də İsmayıllı Bəyin "Üsuli-Cədid" məktəbləri üçün yazmış olduğu "Əlifba" və "İlk qiraət kitabları" çar senzurası tərəfindən Azərbaycana buraxılmamış, onların yerinə rus missionerlərindən olan Çernyayevski Azərbaycan Türkçəsi şivasında "Vətən dili" adı altında "Əlifba" və "İlk qiraət kitabı" yazılmış və Azərbaycanda tətbiq edilməyə başlamışdı ki, bu da əslində Türkərin milli birliyinin, daha doğrusu, İsmayıllı Bəyin irəli sürdüyü "Dildə, fikirdə, işdə birlik" ideyasının qarşısını almağa yönəldilmişdi.

İsmayıllı Bəy Qaspiralı "Üsuli-Cədid" cərəyanını qısa müddətdə "Tərcüman" vasitəsilə Kırımda, İdil-Uralda, Türküstanda, Azərbaycanda, Şimali Qafqazda, hətta Rusiya hündürlərini aşaraq Güney Azərbaycan, Çin və Hindistanda yayılmasına və özüne tərəfdar qazanmasına nail olmuşdu. Qaspiralının başlatdığı "Üsuli Cədid" hərəkatı nəticəsində Qazan Türkəri başda olmaqla, Kırım və Azərbaycanda yeni tipli məktəb və mədrəsələr sayəsində oxuma-yazma bilənlərin sayı sürətlə artmış və ümumi bilik səviyyəsi də yüksəlmüşdi. Bir tərəfdən rus məktəblərində oxuyanlar çoxaldığı kimi, eyni zamanda, İstanbul, Beyrut və Misirdə təhsil alanlar da artmışdı.

Bələliklə, İslam aləmindəki yeni fikir hərəkatları çar Rusiyası ərazisindəki Türkər arasında da yayılmağa başlamışdır. Bütün bunların nəticəsi idi ki, İsmayıllı Bəy Qaspiralı o dövrdə bütün Türk aləmində, xüsusilə, Şimal və Şərqi Türkər arasında "Avropalaşma"nın ən fəal təbliğatçısı adını almışdı. Qaspiralı inanırdı ki, Türkər milli dillərini tam gorusub saxlamaqla Avropalılaşarsa, Türk milletinin gələcək hə-

Dildə, Fikirdə, İşdə birlik carcısı İsmayıllı Bəy Qaspiralı

yati parlaq olacaq.

İsmayıllı Bəy Qaspiralı "Tərcüman"ı bütün Türkərin anladığı ortaq və təmiz bir Türk dilili ilə nəşr etdirmiş, millətinə öz dilində elm verməyə, Avropa elmlərini, maarifini, sənət və sənayesini, texnologiyasın əzx etdirməyə çalışmışdı. "Tərcüman" qəzetində ədəbi-bədii əsərlərdən daha çox siyasi-ideoloji, iqtisadi və səsial məsələlərlə bağlı yazılar dərc edilmişdi.

Tanrı İsmayıllı Bəy Qaspiralı füqvaladə bir varlıq yaratmışdı. Onun "Türkçülük" və "Turanlılıq" a etdiyi böyük xidmətləri da bu füqvaladə yaradılışındandır ki, o, özünədək "Türkçülük" ideyalarını düsturlaşdıraraq "Dildə birlik, fikirdə birlik və işdə birlik" şəklində salmış və göstərmişdir ki:

"Qazan Tatarı, Orta Asiya Sartları, Tarançilar filan yoxdur. Bir dincə inanan, bir dildə danışan Türkər vardır" (İqtibas Yusuf Akçuranın "Türkçülüyün tarixi" əsərində götürülmüşdür – A.M. Bax: Yusuf Akçura. Türkçülüyün Tarixi. İstanbul. 1990. səh.73).

İsmayıllı Bəy Qaspiralı haqqında məşhur Türkçü Ziya Göyəlşəhərin "Türkçülüyün özünün "Türkçülüyün əsasları" adlı əsərində yazılırdı

74)

Onun bu məşhur "Dildə, fikirdə, işdə birlik" konsepsiyası çar Rusiyasındaki Türkər arasında sürətlə yayılmışdı. Çar Rusiyasındaki Türkər arasında gəlisen "Türkçülük" ideyasının ana xəttini təşkil edən bu fundamental ideya əslində rus şovinizmə qarşı ən tutarlı təpki idi. Ona görə də İsmayıllı Bəyin yalnız bu ideyası deyil, "Avropa mədəniyyətini almaq" və "Ortaq bir dini müəssisə yaratmaq" təşəbbüslerinin də qarşısı çar Rusiyası tərəfindən alınmış,

ki: "Türkiyədə Əbdülhəmid bu müqəddəs axını ("Türkçülük" cərəyanı-A.M.) durdurmağa çalışarkən Rusiyada iki böyük Türkü yetişirdi." Bunlardan birincisi Mirzə Fətəli Axundzadədir ki, Azərbaycan Türkçəsində yazdığı orijinal komeidiyaları bütün Avropa dillerinə tərcümə edilmişdir. İkincisi, Kırımda "Tərcüman" qəzeti çıxaran Qaspiralı İsmayıldır ki, "Türkçülük"dəki düsturu "Dildə, fikirdə və işdə birlik" idi. "Tərcüman" qəzeti Quzey Türkleri (Tatarlar – A.M) anladığı qədər Doğu Türkərini

mərdan Bəy Topçubaşov, Yusuf Akçura və b. ilə birgə "Rusiya Musəlmanları İttifaqı" adlı siyasi partiya yaradaraq I Rusiya Dövlət Dumasına (Rusiya Müəssisələr Məclisinə-A.M) mümkün qədər çox Türk deputat seçilməsinə nail olmuşdular. İsmayıllı Bəy Qaspiralı bu partianın hər üç Quzəltayında iştirak etmiş və çox radikal məsələləri irəli sürmüdü. Bu partianın Nijni-Novgorodda gəmidə keçirilən III qurultayında sədrin müavini (Sədr Əlimərdan Bəy Topçubaşov seçilmişdi – A.M.) və

Mərkəzi idarə heyətinin üzvü İsmayıllı Bəy Qaspiralının Türk milletçiliyi baxımından çox mühüm olan aşağıdakı təklifi gurultulu alqışlarla qarşılıqlılaşmışdı. İsmayıllı Bəy öz çıxışında göstərmışdı ki:

"Ümumən Türkərin əslisi, nəslisi bətdir. Məkan və zaman nəticəsində şivə və adətlərimizdə ixtilaf yaranmış, bu ixtilaflar bir-birimizi başa düşməyəcək dərəcəyə çatmışdır. Bundan sonra məktəblərimizi vahid ədəbi dilimizə xidmət edəcək hala getirmək lazımdır. Qurultayların məktəb və mədrəsə komissiyası tərəfindən hazırlanmış layihəsində ibtidai məktəblərimiz üçün dörd illik tədris nəzərdə tutulmuşdur. Bunun üç ilində sadə məhəlli şivə ilə tədris etmək, son sənədində Ümumi Türk lisani ilə yazılış kitablar oxudulmalıdır. Bu sayədə tədricin müxtəlif şivə ilə iğcələr birləşmiş olar" (Seçmələr bizimdir – A.M. Bax: Mirzə Bala Məmmədzadə. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı. 1992. səh.26,27).

(ardı gələn sayımızda)

Oxu, oxut, abune ol!